

Леся Онишко

кандидат історичних наук,
вчений секретар,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
lesya.onyshko@yahoo.com

Lesia Onyshko

PhD,
Academic Secretary,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ЧОМУ ГОЛОДОМОР ВВАЖАЮТЬ ГЕНОЦИДОМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: РЕФЛЕКСІЇ НА ТЕМУ

WHY HOLODOMOR IS RECOGNIZED AS THE GENOCIDE AGAINST UKRAINIANS: REFLECTIONS ON THE THEME

Анотація

Дана стаття присвячена висвітленню радянського геноциду в Україні відомого як Голодомор, який став однією з найбільших трагедій в українській та світовій історії й був спрямований проти української нації як такої. Аналізуючи літературу щодо тематики Голодомору, яка, в переважній більшості, базується на компіляціях документів, спогадах очевидців Голодомору, описах голодування, демографічних втратах та політичних аспектах, дана стаття простежує Голодомор у контексті радянського геноциду в Україні в першій половині 1930-х років.

У статті розглядаються елементи злочину геноциду відповідно до міжнародного права, передбаченого Римським Статутом. Аналізуючи радянські документи, автор доводить наявність зумисних намірів з метою вчинення злочину геноциду. Про це, зокрема, свідчать дії радянських очільників. У першій половині 1930 років зернові та інші продукти харчування експортувалися за кордон у той час, коли мільйони українців помирали з голоду; українцям без спеціальних документів було заборонено виїжджати за межі радянської України; керівники УСРР усіх рівнів, котрі не погоджувалися з встановленими планами хлібозаготівель, були піддані систематичним репресіям; сталінський режим свідомо заперечував існування масового голоду в УРСР та відмовлявся прийняти допомогу від міжнародних неурядових організацій.

У 2006 р. Голодомор офіційно визнано геноцидом в Україні. Сьогодні настав час для більш широкого міжнародного визнання геноцидного характеру Голодомору, з тим щоб подібні злочини не могли повторитися; переконати широку міжнародну спільноту у тому, що Голодомор не може бути невизнаними та непокараними.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Українська соціалістична радянська республіка, злочин, голод, терор голодом, радянські очільники, СРСР

Summary

The paper examines the general context of Soviet genocide against Ukrainians known as Holodomor 1932-1933 (Ukrainian Famine). Being one of the major tragedies in Ukrainian and world history, Holodomor is still relatively unknown. Analyzing the literature on the Holodomor dominantly consists of compilations of documents and survivors testimonies, descriptions of the starvations, estimates of the demographic losses, and research on the famine's political origins, the author interprets these documents in the broader context of the Soviet genocide in Ukraine in the first part of 1930th.

The article deals with the elements of the crime of genocide established under the Rome Statute of the International Criminal Court and the elements of crimes adopted as a subsidiary source to the Rome Statute. An-

alyzing the Soviet documents, author proves the existence of the special intent required for the crime of genocide: Ukrainian peasants were prohibited from leaving Ukraine; Soviet leaders at all levels who disagreed with the expressive grain procurements plans were systematically and ruthlessly repressed; at that time Ukrainian food products were being exported while millions of Ukrainians were starving to death; Stalin's regime denied the existence of a famine in Ukraine and refused to accept the aid from International nongovernmental organization.

In 2006 Now Holodomor was officially confirmed as genocide in Ukraine, and now it is time for wider international recognition of the genocidal nature of the Holodomor, in order to establish a general understanding that such crimes cannot go unrecognized, uncondemned, and unpunished.

Keywords: Holodomor, genocide, Ukrainian Social Soviet Republic, crime, famine, terror by hunger, Soviet leaders, USSR

З кожним роком стає все менше громадян України, які не визнають Голодомор геноцидом. За результатами опитування в жовтні 2015 р. соціологічної служби “Рейтинг”, 80 % респондентів вважають, що українців винищували голодом зумисне¹. Втім, визнання Голодомору геноцидом залишається предметом наукових дискусій, а не об’єктом широких громадських обговорень. За президентства В. Януковича було зроблено спробу повернутися до російської концепції Великого голоду 1932–1933 рр. як спільної трагедії народів колишнього Радянського Союзу. Такі дії засвідчили нерозуміння вищим керівництвом держави подій, які зумовили гуманітарну катастрофу у першій половині 1930-х рр., або свідоме використання теми з політичною метою.

Велику роль у конструюванні міфу про Голодомор відіграють проросійські засоби масової інформації. До прикладу: багато мешканців східних областей і нині не до кінця розуміють, чому Голодомор був саме геноцидом українського народу. Щоб осмислити масштаби трагедії Голодомору, варто детально розглянути події 1933 р. й усвідомити їх наслідки для сучасного й майбутнього покоління.

Більшість сучасних дослідників Голодомору вважають його геноцидом з огляду на масив документів та матеріалів, опублікованих упродовж останніх десятиліть. Сьогодні історіографія зазначеної теми налічує понад 20 тис. видань². Запропонована публікація має на меті проаналізувати доказову базу Голодомору як явища геноциду в контексті оприлюднених нормативних актів та документів та на основі наявних досліджень, документів і матеріалів, розкрити генезис Голодомору як геноциду, розгяднути Голодомор 1932–1933 рр. у контексті радянського геноциду українського народу.

Питання, наскільки Голодомор був спланованим і чим відрізнявся від аналогічних явищ у інших регіонах СРСР, й нині викликає дискусії. Більшість сучасних українських дослідників, посилаючись на норми міжнародного права, вважають Голодомор геноцидом. Серед них С. Кульчицький³, В. Марочко⁴, О. Веселова⁵, Л. Гриневич⁶, В. Василенко⁷, Г. Єфіменко, В. Сергій-

¹ 80 % вважають Голодомор геноцидом [Ел. ресурс]. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/short/2015/11/24/148747. – Назва з екрана.

² Кульчицький С. Голодомор як геноцид: якою має бути доказова база [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/179250>. – Назва з екрана.

³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – 424 с.

⁴ Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 294 с.

⁵ Веселова О. До проблеми геноциду українського народу голодом 1932–1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 18. Спеціальний: “Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу”. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 101–112.

⁶ Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933: [в 4 т., 6 кн., з іл. та мапами]. – К.: Критика, 2008. – Т. 1, кн. 1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – К.: Критика, 2008. – 552 с.

⁷ Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. – К.: Вид-во імені

чук⁸. Окремі дослідники трактують Голодомор у ширшому аспекті й розглядають його в контексті антиукраїнської політики Сталіна початку 1920-х – кінця 1950-х рр. Серед них: Р. Сербин, М. Антонович⁹, Д. Мейс¹⁰, Н. Наймарк¹¹.

Без сумніву, для України Голодомор 1932–1933 рр. став величезною трагедією, яка забрала життя мільйонів. Термін “Голодомор” походить від словосполучення “морити голодом” і вперше зустрічається в документах про Великий (масовий) голод 1932–1933 рр. Слово “Голодомор” на позначення явища вжив В. Барка у передмові “Від автора” до роману “Жовтий князь”¹².

Термін “геноцид” походить від грец. *genos* – рід і лат. *caedo* – вбити – “народовбивство”. У міжнародному праві його трактують як кампанію повного або часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Творцем слова “геноцид” є Р. Лемкін¹³.

Поняття “геноцид” було введено в міжнародно-правове поле резолюцією 96 (I) Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1946 р., в якій зазначалося: “Згідно з нормами міжнародного права, геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню”¹⁴. 9.12.1948 р. ГА ООН одногосно прийняла “Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього”, яка набула чинності 12.01.1951 р. У ст. I проголошувалося: “Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид, незалежно від того, чи здійснений він у мирний або військовий час, є злочином, який порушує норми міжнародного права, і проти якого вони зобов’язуються вживати заходи попередження і карати за його здійснення”. Ст. II визначає поняття геноциду: “Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, расову або релігійну групу як таку. Під знищенням розуміється: вбивство членів групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи; навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; вжиття заходів, розрахованих на попередження народжуваності в середовищі такої групи і, нарешті, насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу”¹⁵.

Український Голодомор вперше був визнаний геноцидом комісією Конгресу США, яку в 1986–1990 рр. очолював американський дослідник Д. Мейс. Це визначення базувалося переважно не на документах, а на суб’єктивних судженнях свідків Голодомору. Крім того, ця комісія мала встановити факти, а не давати їм правову оцінку. Тому з ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію із розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Я. Сандберга, висновки якої з’явилися друком у листопаді 1989 р.

Безпосередньою причиною масового голоду в Україні комісія назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами – примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення

Олени Теліги, 2009. – 48 с.

⁸ Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – 2 вид., доп. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 251 с.

⁹ Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: Монографія / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2013. – С. 74–94.

¹⁰ Мейс Д. Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. – К.: ТОВ “Видавництво «Кліо»”, 2016. – 688 с.

¹¹ Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 135 с.

¹² Барка В. Жовтий князь. – Нью-Йорк, 1963. – С. 4–6.

¹³ Лемкін, Рафаель (1900–1959) – польсь. науковець-правник єврейс. походження, автор концепції геноциду як одного із п’яти “актів варварства” – міжнародного злочину проти людяності.

¹⁴ Злочин Геноциду [Ел. ресурс.]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NRO>. – Назва з екрана.

¹⁵ Конвенція ООН // Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 // Упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. – К., 2014. – С. 17–19.

центрального уряду дати відсіч “традиційному українському націоналізму”. Отже, юристи побачили в Голодоморі не тільки прагнення червоного Кремля за допомогою терору і голоду нав’язати селянству невластивий йому спосіб життя, але й виокремили в цих діях національну складову¹⁶. Відповідно до висновків Д. Мейса, Голодомор став наслідком широкомасштабного наступу на українську національну самосвідомість, політику, культуру, науку¹⁷.

Для кваліфікації злочину геноциду відповідно до норм міжнародного права ключовим є визначення наміру злочину геноциду. Першим юристом-міжнародником, який розглянув Голодомор 1932–1933 рр в ширшому контексті геноциду проти українського народу, був автор терміну “геноцид” Р. Лемкін, який назвав винищення української нації в 1920–1930-х рр. класичним прикладом радянського геноциду та найдовшим та найширшим експериментом русифікації¹⁸.

У статті “Радянський геноцид в Україні” дослідник представив геноцид в Україні як намір комуністичного окупаційного режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення інтелігенції – мозку нації; 2) знищення національної Церкви – “душі” України; 3) винищення значної частини українських селян – хранителів традицій. Проти них було застосовано найстрашнішу зброю – зморювання голодом; 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень¹⁹.

Фізичне знищення українських селян голодом у 1932–1933 рр. здійснювалося шляхом запровадження непомірно високих квот на зерно та вилучення спершу всього збіжжя, що було в господарствах, а згодом – і всіх харчів. План хлібозаготівель з урожаю 1932 р. для України затвердили на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У та Третій всеукраїнській партконференції 6.07.1932 р. В зазначеному документі комуністичні очільники вказали, що Україна має здати 356 млн. пудів хліба (5 831 300 т). Цей план був нереальний для виконання, що підтверджуються нормативно-правовими актами, прийнятими партійним керівництвом СРСР і УСРР. Згідно постанови “Про необхідність подолання відставання України щодо виконання плану хлібозаготівель”, прийнятої 25.10.1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У під головуванням С. Косіора, річний план було збільшено в десять разів: “Встретить Октябрьскую годовщину удесятеренными темпами хлебозаготовок – таков должен быть боевой лозунг всех остальных областей Украины”²⁰. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про заходи з посилення хлібозаготівель”²¹ від 30.10.1932 р. вимагала від місцевих органів влади зупинити продаж зерна та виробничих товарів в Україні й посилити судові репресії.

Реалізацією сталінським режимом наміру запровадити Голодомор як акт геноциду в Україні слід вважати впровадження тоталітарними репресивними методами плану хлібозаготівель на 1932 р. Механізм впровадження Голодомору відбувався за розробленим планом, автором якого був Й. Сталін.

Найбільша в Союзі розташована на кордоні з Європою Українська СРР була для тогочасного керівництва комуністичного окупаційного режиму політично небезпечною через можливість сецесії внаслідок заворушень в самій Україні або кризи в центрі. На початку 1930-х рр. така криза вже назрівала. Діючи на випередження, Сталін будь-якою ціною намагався лікві-

¹⁶ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 8.

¹⁷ Мейс Д. Висновки та перспективи дослідження Голодомору 1933 року // Україна: матеріалізація привидів. – К., 2016. – С. 95.

¹⁸ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні // Р. Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Р. Сербин. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 37.

¹⁹ Там само. – С. 38–41.

²⁰ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель” // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг; Ін-т історії України НАНУ. – К.: ВД “Кієво-Могилянська академія”, 2007. – С. 350.

²¹ Там само. – С. 356–360.

дувати загрозу для своєї влади. 11.08.1932 р. очільник Кремля писав Л. Кагановичу: “Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи.... Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять”²². Щоб не втратити Україну, було використано терор голодом проти українського селянства та індивідуальний терор у середовищі української інтелігенції²³.

Відповідно до намірів Сталіна, Голодомор 1933 р. мав надовго усунути небезпеку розпаду Радянського Союзу. На початку 1930-х рр. селяни становили питому частину української нації, а оскільки українізація досягла рівня, який радянська влада вважала загрозилим для збереження України у складі СРСР, необхідним було знищити чи підірвати дух згаданої верстви населення.

Одним з етапів впровадження геноциду стало ухваленням постанови ЦВК і РНК СРСР від 7.08.1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності”²⁴, яку в народі назвали “Законом про п’ять колосків”. Відповідно до цієї постанови відбувалися конфіскації майна, здійснювалися розстріли і заборонялася амністія. 16.09.1932 р. Й. Сталін затвердив і направив Верховному Суду СРСР, Прокуратурі, Державному політичному управлінню (ДПУ) УСРР та іншим репресивним органам таємну інструкцію, яка містила вказівки щодо покарання “куркулів” та інших “соціально-ворожих елементів” із застосуванням вищої міри покарання – розстрілу, а в окремих випадках – десятирічного ув’язнення, які мали застосовуватися в п’ятнадцятиденний строк від дня виявлення²⁵.

Постанову від 7.08.1932 р. та таємну інструкцію щодо її застосування комуністична окупаційна влада використала для створення умов, розрахованих на фізичне знищення частини українських селян.

11.11.1932 р. за підписами С. Косіора і В. Чубаря до обкомів КП(б)У надіслано витяг з протоколу № 90 засідання Політбюро ЦК КП(б)У, постанову та Інструкцію РНК УСРР “Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі”, згідно з якими селяни позбавлялися земельних наділів, присадибної ділянки, депортувалися за межі районів, областей; у них також повністю вилучалися продукти харчування. Щодо українського села застосовувався режим “чорних дощок”, котрий передбачав: а) негайне припинення підвезення товарів, повне призупинення кооперативної і державної торгівлі на місці й вивезення із кооперативних крамниць всіх товарів; б) заборона торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників; в) припинення кредитування, дострокове стягнення кредитів та інших фінансових зобов’язань; г) перевірка колгоспів з метою виявлення контрреволюційних елементів – т. зв. “організаторів» зриву хлібозаготівель”²⁶.

Окрім переліченого, на українських селян накладалися натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань – 15-місячної норми здачі м’яса і річної норми здачі картоплі, а також до них відчутно посилилися репресії. Відповідно до наказів і настанов кремлівського керівництва, постанови ЦК КП(б)У від 18.11.1932 р. та РНК УСРР від 20.11.1932 р. “Про заходи до посилення хлібозаготівель” за незадовільне виконання графіків хлібозаготівель забороняли видавати натуральні аванси, дозволяли вилучати натуральні аванси хліба за трудовні, встановлювали натуральні штрафи розміром у 15 місячних норм здавання колгоспом м’яса як

²² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 273–274.

²³ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид... – С. 93.

²⁴ Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності” // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. Цит. праця. – С. 282–283.

²⁵ Постанова Апеляційного суду м. Києва // Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи №475 // Упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. – К., 2014. – С. 399.

²⁶ Постанова та інструкція РНК УСРР “Про застосування репресій до одноосібників за не здачу хліба” // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг; Ін-т історії України. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2007. – С. 383–386.

усупільненої худоби, так і худоби колгоспників²⁷.

Широке тлумачення цих постанов давало можливість виконавцям не обмежуватися стягненням лише м'ясних натуральних штрафів, а й вилучати картоплю, квасолю, цибулю, капусту, інші продукти харчування. Це здійснювали під гаслом боротьби за виконання планів хлібозаготівель.

За пропозицією В. Молотова Політбюро ЦК ВКП(б) 22.11.1932 р. утворило трійку у складі С. Косіора, С. Реденса й А. Кисельова, яка уповноважувалася виносити смертні вироки у справах репресованих під час хлібозаготівель. Комісії з аналогічними функціями створювалися в кожній області України, і ЦК КП(б)У мусив кожної декади звітувати перед Москвою про підсумки їхньої діяльності.

Окрім зазначених директив, 18.11.1932 р. В. Чубар і М. Хатаєвич підписали й розіслали постанову Політбюро ЦК КП(б)У “Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп”, згідно з якою С. Косіор розробив спеціальний оперативний план, задіяв війська і спецзагони для фізичного знищення українських селян, які намагалися чинити опір більшовицькій владі²⁸.

27 листопада С. Косіор підписав постанову Політбюро ЦК КП(б)У “Про вжиття репресивних заходів до колгоспів, що саботують хлібозаготівлі”²⁹. Для її виконання було проведення судові процеси проти членів партії, які підтримували українських селян під час вчинення над ними злочину геноциду.

Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6.12.1932 р. “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” визначала такі покарання: припинення довозу до таких сіл товарів і вилучення з кооперативних та державних крамниць усіх товарів; припинення кооперативної і державної торгівлі на місцях; заборона торгівлі як для колгоспників, так і для одноосібників; припинення кредитування і дочасне стягнення кредитів та виконання інших фінансових зобов'язань; репресії проти ворожих і контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівель³⁰.

На підставі цієї та інших подібних постанов на “чорну дошку” заносили сотні українських сіл і навіть цілі райони. Їх мешканці опинялися у своєрідних “гетто”, позбавлялися елементарних предметів повсякденного побуту. Вони ставали жертвами спеціальних фінансових санкцій та вибіркового політичного репресій. Після виконання хлібозаготівельних планів 1930–1931 рр. в українському селі майже не залишилося запасів збіжжя, що підтверджували результати численних обшуків та рейдів, під час яких вилучалися мізерні, як на планові державні квоти, обсяги зерна.

Державні заготівлі хліба з урожаю 1932 р., що почалися в липні, на кінець жовтня становили 136 млн пудів. За три місяці було “заготовлено” ще 87 млн пудів, зокрема, зерно, виявлене під час обшуків. Згідно з довідкою ДПУ і НКВС, з 1 грудня по 25 січня вилучено всього 1,7 млн пудів хліба³¹.

До кінця 1932 р. план хлібозаготівлі реалізувався лише на 72%, оскільки було оброблено менше орної землі, і, відповідно, зібрано менший урожай. Заготівлі тривали до січня 1933 р. У “боржників” були конфісковані всі продукти тривалого зберігання. Внаслідок цього україн-

²⁷ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про заходи з посилення хлібозаготівель”; Постанова РНК УСРР “Про заходи з посилення хлібозаготівель” // Там само. – С. 388–395, 399–400.

²⁸ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп” // Там само. – С. 396–397.

²⁹ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про вжиття репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібозаготівлі” // Там само. – С. 415–416.

³⁰ Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У “Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі” // Там само. – С. 449.

³¹ *Кульчицький С. В. Голод-геноцид 1933 р. в Україні // Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. Мат-ли Другої міжнарод. наук. конф. Київ, 28.11.2003 р. – К., 2004. – С. 54.*

ські селяни, не отримуючи допомоги ззовні, масово вимирали.

Рятуючись від голоду, селяни мігрували до міст, де, працюючи на підприємствах, отримували мізерні пайки. З метою контролю за міграцією населення 27.12.1932 р. була видана постанова про запровадження паспортної системи серед громадян СРСР, за винятком мешканців села. Коли селяни вирушали до міста, вони отримували лише довідку, в якій зазначалося місце, термін та мета перебування.

Виїхати з України селянам було нелегко: кордони з Росією і Білоруссю охороняли війська ОДПУ. У потягах і на станціях спецзагони конфісковували у пасажирів придбані в сусідніх з Україною регіонах продукти харчування, якими селяни прагли врятувати від страшної смерті свої голодуючі родини.

При цьому хліба в Україні було цілком достатньо, щоб забезпечити населення і не допустити фатальну катастрофу. На випадок війни будувалися великі склади зі стратегічними запасами зерна, зокрема в Броварах під Києвом. Але для порятунку від голоду ці запаси не використовувалися. Більше того, в Україні безперервно працювали численні заводи, які переробляли зерно на спирт у той час, коли цілі райони України вимирали з голоду.

Усвідомлюючи масштаби голоду та побоюючись реакції українців, кремлівське керівництво вирішило здійснити кадрову чистку у владних структурах УСРР. У постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14.12.1932 р. “Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та в Західній області” українське керівництво було піддано жорсткій критиці за хибне впровадження національної політики, а північнокавказьке – за небільшовицьку українізацію. Це буцімто полегшило “буржуазно-націоналістичним елементам”, зокрема петлюрівцям та учасникам Кубанської Ради (аналог Центральної Ради), “створити свої легальні прикриття, контрреволюційні осередки і організації”³². Згадана постанова засвідчує зв’язок між заготівлею зерна і українізацією, останню комуністичний окупаційний режим прагнув припинити і ліквідувати. Хлібозаготівлі стали засобом придушення соціального й національного опору.

Не довіряючи українським керівникам УСРР, Сталін 18.12.1932 р. відрядив до Харкова Л. Кагановича і П. Постишева з особливими повноваженнями “вжити необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель”³³. Перебуваючи в Україні, Л. Каганович 29.12.1932 р. ініціював прийняття постанови Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення репресій до одноосібників – злісних нездавачів хліба”³⁴. На підставі цього акту в 1000 селянських господарств Харківської обл. та 500 селянських господарств Дніпропетровської обл. були вилучені всі харчові запаси. Таким чином окупаційна більшовицька влада навмисно створила ситуацію, коли українські селяни не могли себе прогодувати.

Незважаючи на повідомлення про випадки масової смертності від голоду, Й. Сталін 1.01.1933 р. телеграмою надіслав до Харкова постанову ЦК ВКП(б), яка стала своєрідним сигналом для продовження масових обшуків і вилучення залишків продовольства в українських селах³⁵. За спогадами очевидців, під керівництвом уповноважених із хлібозаготівель, чекісти та міліціонери проводили обшуки в кожному селі.

Застосування репресивних методів виконання планів хлібозаготівель і свавільне позбавлення селян запасів продовольства переконливо свідчать про намір окупаційної комуністичної влади викликати штучний голод в Україні й використати його як важіль для цілеспрямованого знищення українського селянства як частини української нації. Аналіз поведінки комуністич-

³² Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР “Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області” // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... – С. 475–477.

³³ *Захаров Є.* Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? – Харків: Права людини, 2008. – С. 39.

³⁴ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про посилення репресій до одноосібників – злісних нездавачів хліба” // Голодомор 1932–1933 років... – С. 529.

³⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів... – С. 433.

ного керівництва дозволяє виявити низку непрямих доказів, які обґрунтовано підтверджують існування такого наміру.

По-перше, у розпал Голодомору українським селянам було заборонено виїздити за межі України. Для контролю за міграцією населення були задіяні військові частини і підрозділи ГПУ, які розміщувалися на кордонах УСРР та на залізничних станціях. Згідно Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22.01.1933 р. органи влади зобов'язувалися “не допускати масового виїзду з України в інші краї та в'їзд в Україну з Північного Кавказу”³⁶. Шляхи з України і Північнокавказького краю, зокрема ґрунтові дороги, контролювали органи ДПУ, міліція і місцеві комнезамівські активісти. Ця заборона свідомо позбавляла селян, які голодували, можливості придбати життєво необхідні харчі поза межами ураженої голодом територією України, тим самим прирікаючи їх на смерть.

По-друге, систематичні репресивні заходи вживалися до партійних і радянських керівників усіх рівнів, які висловлювали незгоду з надмірними планами хлібозаготівель і прагли допомогти голодуючим селянам, виділяючи їм продукти харчування із колгоспних фондів.

По-третє, в державних резервах Непорушного і Мобілізаційного фондів було зібрано досить великі обсяги збіжжя, але цей ресурс не було використано для надання допомоги голодуючій Україні. В обох фондах на 1.01.1932 р. зберігалося 2 033 млн т збіжжя, а на 1.01.1933 р. – 3 034 млн т. Цього зерна цілком вистачило б для забезпечення хлібним раціоном до нового врожаю (при денній нормі 1 кг) 10 млн осіб у 1932 р. і 15 млн – у 1933 р.

По-четверте, величезна кількість збіжжя та інших продуктів харчування, вироблених в Україні, експортувалися в інші регіони СРСР і за кордон, тоді як мільйони українських селян були позбавлені їжі й помирили голодною смертю. З Радянського Союзу було експортовано 5,8 млн т збіжжя в 1930 р., 4,8 млн т – у 1931 р., 1,6 млн т – у 1932 р. та 1,8 млн т – у 1933 р.

Безсумнівно, обмеження зернового експорту в 1932–1933 рр. могло б запобігти голоду. Такий крок не завадив би реалізації планів радянської індустріалізації, оскільки в цей період знизилися світові ціни на пшеницю і, відповідно, зменшилися валютні надходження від її продажу. В 1932–1933 рр. вартість експортованого хліба становила лише 369 млн крб, тоді як від експорту лісоматеріалів і нафтопродуктів було одержано майже 1 млрд 570 млн крб.

По-п'яте, в умовах сталінського тоталітарного режиму влада, заперечуючи голод в Україні, відмовлялася від допомоги, яку пропонували численні неурядові організації, зокрема закордонні українські громади, й отримання якої сприяло б якщо не відверненню трагедії, то істотному зменшенню її масштабів. Політика заперечення Голодомору й відмова від міжнародної гуманітарної допомоги є переконливим додатковим свідченням наміру режиму використати голод для знищення українського селянства як частини української нації.

Отже, комуністична влада мала достатль ресурсів і можливостей для запобігання Голодомору в Україні й голоду в інших регіонах СРСР. Однак ці ресурси не було використано. Натомість в Україні свідомо задіявалася продумана система репресивних заходів для позбавлення селян їстівних запасів та перекриття їм доступу до їжі, оскільки кремлівське керівництво мало намір використати штучний голод як знаряддя геноциду.

Британський журналіст М. Магерідж, інкогніто подорожуючи Україною та Північним Кавказом весною 1933 р., у статті “Війна советів проти селян”, опублікованій у газеті “Манчестер Гардіан”, описав шокуючі факти радянської дійсності: “По один бік – мільйони селян, голодних, часто опухлих від голоду; по другий бік – солдати, працівники ДПУ, що виконують інструкції диктатури пролетаріату. Вони пройшли по країні, як сарана, забираючи усе їстівне. Вони розстріляли й депортували тисячі селян, іноді цілі села. Вони обернули найродючішу у

³⁶ Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами” // Там само. – С. 609–610.

світі землю на сумну пустелю”³⁷.

Іноземні кореспонденти та закриті звіти акредитованих у СРСР посольств і консульств подавали доволі точну картину штучно спровокованого голоду в Україні та Північному Кавказі. Кореспонденція та аналітичні висновки дипломатичних звітів оцінюють людські втрати і підкреслюють, що голод в Україні було сплановано з метою приборкання та знищення української нації.

Так, у аналітичному звіті “Голод і українське питання”, у травні 1933 р. підготовленому Королівським консулом Італії в Харкові С. Граденіго, зазначалось, що політика московського уряду “...має на меті за кілька місяців ліквідувати українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонів душ. І ця цифра не повинна здаватись перебільшеною. Гадаю, що її вже, мабуть, досягнуто і буде перевищено... З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому, не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії”³⁸.

У звіті Посольства Німеччини в Києві від 11.12.1934 р. зазначалося: “Загальне невдоволення радянським режимом після викриття великого національно-сепаратистського руху не зменшилося... Населення залякане, а радянська влада добре знає, що після того, як село пережило голод минулого року, їй не варто боятися масового розчарування. ...Постишев здобув визнання української партійної організації і досягнув значних успіхів у своїй роботі. Менш ніж за рік він, не зважаючи на величезні людські втрати та мільйони голодних смертей, зміцнив владу радянської системи, примусив селян працювати з останніх сил, ліквідував масове невдоволення владою і за короткий час знищив націоналістичний рух, що загрожував цілісності Радянського Союзу. Національне питання в Україні, в тому значенні, яке тут йому надають, було вирішено”³⁹.

Варто також процитувати складений у травні 1936 р. анонімним автором після кількатижневої поїздки Україною документ “Чи є Україна українською”, який зберігається в політичному архіві МЗС Федеративної Республіки Німеччини: “Українська Україна була знищена. Від понад 30 млн її населення, за приблизними підрахунками, п’ята частина, тобто 6 млн людей, померли голодною смертю. Нині народ настільки слабкий, що не зможе встояти перед останнім ударом московського централізму... У майбутньому ретельне історичне дослідження, можливо, встановить, що волю українського народу протягом жажливих 1932–1933 років було зломлено. Щонайменше на десятки років, а, може, й назавжди”⁴⁰.

В роки Голодомору українська нація зазнала втрат, наслідки яких відчуються і нині. У поєднанні з політичними репресіями та депортаціями, які здійснювалися до, під час і після 1932–1933 рр., Голодомор мав катастрофічний кумулятивний ефект. Нищівного удару зазнав генетичний потенціал української нації, якій завдано культурної травми через масове заморення штучним голодом людей, мученицькі смерті рідних та близьких, неймовірні голодні страждання живих, моральну деградацію, викликану боротьбою за виживання в умовах тотального голоду.

Масштаби втрат української нації через Голодомор остаточно не усвідомлені. Точна цифра

³⁷ Цит. за: *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. – Львів: Літопис, 2012. – С. 171.

³⁸ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років. / Упор. А. Граціозі. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 165.

³⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини / Упоряд., вступ. стаття, пер. з нім. А. І. Кудряченка; Передмова Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – С. 248–249.

⁴⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини... – С. 330–332.

жертв Голодомору невідома, і встановити її надзвичайно складно. Прагнучи приховати межі злочину і його згубні наслідки, кремлівське керівництво заборонило органам запису актів громадянського стану, органам обліку природного руху населення та медичним закладам фіксувати справжню причину смерті, а коли в 1933 р. голод досяг апогею, померлих ховали у братських могилах без будь-якої реєстрації. Як зазначає С. Кульчицький, у цей час роботу державних органів у сільській місцевості було порушено, а подекуди – паралізовано. У 1934 р. органи обліку народонаселення і відповідну архівну службу підпорядкували НКВС СРСР. Вільний доступ до демографічної інформації був заборонений.

Попри заперечення комуністичною владою факту голоду, масштаби демографічної катастрофи в Україні не могли не привернути уваги іноземних журналістів, дипломатів і фахівців, які в той час працювали в СРСР. Перші емпіричні оцінки кількості жертв Голодомору почали з'являтися в західній пресі в його розпал. На відміну від повідомлень журналістів, засекречені оцінки дипломатів стали відомі значно пізніше. Аналіз кореспонденцій і дипломатичних звітів свідчить про існування розбіжностей у оцінці кількості жертв злочину, яка коливалися між 1–15 млн. На підставі цих оцінок можна зробити висновок, що жертвами організованого комуністичним режимом Голодомору стали мільйони людей як в Україні, так і поза її межами, і що найбільших втрат зазнала саме Україна.

Поряд з емпіричними оцінками кількості жертв Голодомору існує багато експертних оцінок, зроблених у 1940-х – 1950-х рр. численними дослідниками за допомогою різних методів. Джерельною базою цих оцінок були Всесоюзні переписи населення 1926 і 1939 р., оскільки результати Всесоюзного перепису 1937 р. були визнані радянським керівництвом дефектними, а їх оприлюднення підпадало під заборону. За експертними оцінками, зробленими до розсекречення радянської демографічної статистики, верхня межа втрат знижувалась до 7,5 млн, а нижня підвищувалась до 2,5 млн. Після відкриття наприкінці 1980-х рр. радянських архівів оцінки дослідників почали коливатися від 2,6 до 5,2 млн замордованих голодом. Питання визначення кількості жертв Голодомору залишається дискусійним. Як і раніше, при його вивченні дослідники одержують неоднозначні результати навіть у межах виконання одного проекту. Свідченням цього є представлена у 2008 р. науково-аналітична доповідь Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України “Демографічна катастрофа в Україні внаслідок Голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки”, у якій зазначається, що сукупні демографічні втрати становлять 5,5–5,6 млн людей, а розміри людських втрат від надсмертності не перевищують 3,4–3,5 млн. Загальні втрати визначені цифрою 5,4 млн з виокремленням втрат у сільській місцевості 5,1 млн. У підсумку демографічні втрати України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. оцінюються у 4,5 млн осіб – 3,4 млн втрачено через підвищену смертність, а 1,1 млн – через зниження народжуваності; кумулятивні демографічні втрати становлять бл. 6 млн осіб⁴¹.

Неоднозначність в оцінках людських втрат у роки Голодомору пояснюється не стільки застосуванням дослідниками різних методів обчислення демографічної статистики, скільки ненадійністю використаних ними базових даних. Навіть якщо розрахунки зроблені за всіма правилами демографічної науки, але ґрунтуються на статистиці переписів 1937 і 1939 рр., їхні результати навряд чи можна вважати цілком достовірними. Адже відомо, що якість обох переписів сумнівна, особливо статистика перепису 1937 р. Як зазначає С. Кульчицький, по Україні було зареєстровано від третини до половини смертних випадків, смерть від голоду не виокремлювалася, а у березні – серпні 1933 р. реальна смертність (разом з природною) у 2–3 рази перевищувала зазначену в документах статистичного обліку.

Окрім цього, документи переписів не фіксують належним чином поточний рух населення. Про абсурдність статистики в обох переписах свідчить те, що, згідно з їхніми даними, з 1926

⁴¹ Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка... – С. 33.

до 1937 р. населення України зменшилося всього на 538 639 чол., а з 1926 по 1939 р. – на понад 3 млн.

На думку В. Василенка, з'ясування точної кількості жертв Голодомору є лише допоміжним засобом доведення наміру часткового або повного винищення певної групи, а також вирішення питання ступеня тяжкості вчиненого злочину. Кількість жертв не є юридичною ознакою геноциду, а лише однією з обставин злочину. “Навіть якщо під час Голодомору загинуло б не кілька мільйонів українців, а на порядок менше, це не змінило б геноцидного характеру цього злочину... Точне число мільйонів – 3, 5, 7 або 10 з правової точки зору не має принципового значення”⁴².

Комуністичний окупаційний режим заперечував будь-яку інформацію про Голодомор. Публічні і приватні згадки про голод трактуватися в СРСР спочатку як контрреволюційна діяльність, згодом – як антирадянська агітація і пропаганда. Радянська влада у боротьбі за “уми” людей намагалася репресіями знищити пам'ять про цей свій злочин.

Першими носіями інформації про голод були тисячі українців, які прямували до Бессарабії (Румунії) та Західної України, втікаючи від переслідувань радянської влади. Деякі західні газети повідомляли про голод, проте замовчували або не здатні бути усвідомити його масштаби.

Значні зусилля доклали українці Польщі, щоб привернути увагу міжнародної спільноти до масового голоду в Радянському Союзі. Влітку 1933 р., коли жертви вже нараховувалися мільйонами, був створений комітет допомоги голодуючим. Тогочасні українські газети писали про голод, а українські політики у Польщі організовували демонстрації і протести⁴³. Проте радянська контрпропаганда заперечувала будь-яку інформацію про Голодомор, що, на думку Р. Конквеста, стало першим вагомим прикладом застосування радянською владою “технології”, яку Гітлер назвав “великою брехнею”: абсолютне заперечення очевидних фактів із домішками певної кількості “позитивного” фальшу⁴⁴.

Після Другої світової війни пам'ять про Голодомор переважно зберігалася в середовищі самих українців, які або самі були свідками, або ж носіями інформації на основі розповідей очевидців. Упродовж трьох післявоєнних десятиліть тема Голодомору, що піднімалася у публічному просторі української діаспори в річниці трагедії 1953, 1963 та 1973 р., обмежувалася локальними комеморативними акціями та публікаціями окремих досліджень, які не потрапляли до широкого кола читачів і обговорювалися переважно у вузькому колі.

Вивчення питання Голодомору як геноциду стало можливим лише після проголошення Україною незалежності на початку 1990-х рр. Обговорення геноцидного характеру Голодомору в засобах масової інформації в Україні та закордоном набула особливої популярності в роки президентства В. Ющенка. Незважаючи на протидію з боку офіційної Москви, було проведено низку тематичних заходів як на законодавчому національному, так і на міжнародному рівнях. Зокрема, Указом Президента України від 26.11.1998 р. четверта субота листопада стала Днем вшанування пам'яті жертв Голодомору. Верховною Радою України 28.11.2006 р. прийнято Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, відповідно до якого Голодомор визнано геноцидом українського народу. Станом на 2011 р. Голодомор офіційно визнано геноцидом українського народу в 23 країнах світу та п'яти церквах.

Служба безпеки України протягом тривалого часу працювала над систематизацією та розсекреченням архівних матеріалів щодо подій Голодомору 1932–1933 рр. 22.05.2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 (геноцид) Кримінального кодексу України, з метою

⁴² Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка... – С. 34.

⁴³ Пануга Я. Б. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. – Львів: Астролябія, 2008. – С. 70–82.

⁴⁴ Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. – К.: Либідь, 1993. – С. 339.

розслідування обставин масового вбивства голодом українських селян⁴⁵.

13.01.2010 р. Апеляційний суд м. Київ підтвердив висновки слідчих СБУ про організацію вчинення в 1932–1933 рр. на території УСРР керівництвом комуністичного окупаційного режиму Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Постишевим, Косіором, Чубарем та Хатевичем геноциду української національної групи, тобто штучного створення життєвих умов, розрахованих на її часткове фізичне знищення, та закриття кримінальну справу на підставі п. 8 ч. 1 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України у зв'язку з їхньою смертю⁴⁶.

Протягом 1932–1933 рр. Україна пройшла через голодну агонію, яка завдала історичної травми українському народу. Всебічне вивчення й розуміння тих подій, оцінка Голодомору як геноциду, належне пошанування пам'яті померлих від голоду допомагають українцям краще зрозуміти самих себе, розібратися у своїй історії, долати труднощі, які вони успадкували з минулого. Визнання Голодомору геноцидом більшістю країн світу все ще залишається справою майбутнього.

Нині можна спостерігати, як українське суспільство усвідомлює необхідність відновлення історичної справедливості, важливість визнання Голодомору геноцидом, утвердження у свідомості нації нетерпимості до будь-яких проявів насильства (це особливо актуально в умовах російської агресії щодо України та анексії Криму) з тим, щоб запобігти руйнування основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури й етнічної самобутності, а також з тим, щоб подібні трагедії ніколи не повторювалися: ані в українській, ані у всесвітній історії.

⁴⁵ Вісник Служби безпеки України: спец. випуск. – К.: Ін-т дослідження проблем держ. безпеки, 2010. – С. 6.

⁴⁶ Постанова Апеляційного суду м. Києва... – С. 395–444.